ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889,
2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-7

G.DAVLETOVA ASARLARI LEKSIKASI

Joldasbayeva Shaxrizoda Abatbay qizi
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
Filologiya va tillarni o‘qitish (qoraqalpoq tili) ta’lim yo‘nalishi talabasi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada XX va XXI asr qoraqalpoq adabiyoti shoirasi G.Davletova asarlarining leksikasi va ularning qo‘llanilish doirasi haqida so‘z yuritiladi. Ayniqsa, uning asarlaridagi hayvon va qushlar nomlariga, inson a’zolariga xos qo‘llanilgan so‘zlarga va qarindoshlik atamalariga izohlar berilib, misollar bilan dalillanadi.

Kalit so‘z: leksika, ornitonim, termin, leksika-semantika, turkiy so‘zlar.

G.DÁWLETOVA SHIǴARMALARINIŃ LEKSIKASI

Djoldasbaeva Shaxrizoda Abatbay qızı
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
Filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq tili) tálim baǵdarı studenti.

Annotaciya: Bul maqalada XX hám XXI ásir qaraqalpaq ádebiyatı shayırası G.Dáwletova shıǵarmalarınıń leksikası hám olardıń qollanılıw órisi haqqında sóz etiledi. Ásirese, onıń shıǵarmalarındaǵı haywanat hám quslar atamalarına, adam múshelerine tán qollanılǵan sózlerge hám tuwısqanlıq terminlerine túsinikler berilip, mısallar menen dálillenedi.

Gilt sóz: leksika, ornitonim, termin, leksika-semantika, túrkiy sózler.

ЛЕКСИКА ПРОИЗВЕДЕНИЙ Г. ДАВЛЕТОВОЙ

Джолдасбаева Шахризода Абатбай дочь
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха
Студентка направления подготовки «Филология и обучение языкам (каракалпакский язык)».

Аннотация: В данной статье рассматривается лексика произведений поэтессы каракалпакской литературы XX и XXI веков Г. Давлетовой и сферы их применения. Особое внимание уделяется словам, связанным с названиями животных и птиц, частями человеческого тела, а также терминам родства, которые сопровождаются пояснениями и подкрепляются примерами.

Ключевые слова: лексика, орнитоним, термин, лексико-семантика, тюркские слова.

LEXICON OF G. DAVLETOVA’S WORKS

Joldasbayeva Shaxrizoda Abatbay daughter
Berdakh Karakalpak State University
Student of the Faculty of Philology and Language Teaching (Karakalpak Language).

Abstract: This article discusses the lexicon of the works of G. Davletova, a poetess of Karakalpak literature of the 20th and 21st centuries, and the scope of their usage. Special attention is given to words related to the names of animals and birds, parts of the human body, and kinship terms, with explanations provided and supported by examples.

Gúlistan Dáwletova shıǵarmalarınıń tili oǵada bay leksikaǵa iye bolıp, sóz marjanların tabıw, izlegen hárbir oqıwshıǵa qıyınshılıq tuwdırmaydı. Shayıra shıǵarmaları tilinde qollanılǵan sózlerdiń basım kópshiligin túrkiy sózler quraydı. Olardı tallap qaraǵanımızda sózlerdiń túrli toparlarǵa qatnaslı ekenin kóremiz. Bul sózlerdi tematikalıq jaqtan tómendegidey toparlarǵa ajıratıp qarawǵa boladı.

Haywanatlar hám quslar dúnyasına baylanıslı atamalar.

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889,
2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-7

“Ornitonimler” toparınıń kategoriyalıq-leksikalıq ózegi «qus» seması bolıp, ol hár bir qus atamasında basqa differencial semalarına salıstırǵanda konkretlesedi hám anıqlanadı. Bul toparǵa kiretuǵın sózler tiykarınan atlıq sóz shaqabına tiyisli yamasa substantivlesken sózler bolıp, «denesinde mayda hám iri pári bar, qanatlı, ushıwǵa beyimli, asırandı hám jabayı jánlik» degen ulıwmalıq máni bildiredi.

Ornitonimler leksika-semantikalıq kategoriyalardıń biri bolıp, olar hár qanday tildiń sózlik quramında óz ornına iye. Qaraqalpaq tilindegi qus atamaları usı kúnge shekem qaraqalpaq til biliminde lingvistikalıq jaqtan arnawlı izertlewdin obyekti bolǵan joq. Qaraqalpaq tilindegi quslardı atawda qollanılatuǵın sózlerdi úyreniw boyınsha sistemalı jumıslardıń alıp barılmawı tańlanǵan temanı izertlewdiń zárúrligin tastıyıqlaydı. Sistema-strukturalıq til bilimindegi eń jańa ilimiy-teoriyalıq koncepciyalar tiykarında qaraqalpaq sistemalıq leksikologiyasın rawajlandırıw, ásirese, til biliminiń aldıńǵı koncepciyaların qollanǵan halda ornitonimlerdiń tolıq sheshilmegen táreplerin izertlew házirgi qaraqalpaq til bilimin jańa basqıshqa kóteriwge xızmet etedi.

Qaraqalpaq tilindegi ornitonimler A.Berdimuratov[1] hám M.Xojanovlar[2] tárepinen izertlengen.

Biz bul bólimde G.Dáwletova shıǵarmalarında qollanılǵan haywanatlar hám quslar dúnyasına baylanıslı sózlerdi kórip shıǵamız.

Waqıt-dárya mislı **tulpar** shaǵında, Sızlaǵanday **Bayshubardıń** tuyaǵı. [11.3].

Bul mısalda Bayshubar degen attıń atı qollanılǵan. Hámmemizge málim Bayshubar bul Alpamıs dástanında ushırasatuǵın atama bolıp esaplanadı.

Ańlaǵanım negizi pás **sher** bolar, Bayqaǵanım dúnya **qızıl** túlkidey, Arasında **túlki, saǵal** jortqanda, Kúnxojaǵa jaǵır **túye** bergende.[11.6].

Joqarıdaǵı mısallardaǵı sher (arıslan), túlki, saǵal sıyaqlı jabayı jırtqısh haywanlardıń atamaları keltirilgen. Túlki bul hiyleker sumlıqlı haywan. Al sher bul bizlerdiń názerimizde batır, kúshli haywan esaplanadı. Hátteki ádebiyatımızda batır, er júrek jigitlerimizdi arıslanǵa megzetemiz.

Hijranlı daǵıńnan baǵrım qamıńdı, Bostanımda serxosh **búlbil** sayramas [11.5].

Mısalda gúllerdiń ústinde sayrawshı, dawısı jaǵımlı qus búlbil ataması keltirilgen. **Búlbúl** bul qustıń bir túri bolıp dawıs jaǵımlı qus bolıp esaplanadı**.**

Úshsay, ústirtimde neft, gazim bar, Shólde **jeyran,** kólde **úyrek**, **ǵazım** bar[11.146].

Mısaldaǵı úyrek hám ǵaz qusları úyde jasawshı quslar esaplanadı. Biraq ǵazdıń jabayı túri de ushırasadı. Jeyran- bul shólde jasawshı haywan esaplanadı.

Aralımda sarqıp ushıp **shaǵala**, Bekire balıq bes kespemiz mol bolǵay[11.146].

Shaǵala bul da qustıń bir túri. Tiykarınan suw boyında jasaydı. Qaraqalpaqlarda shaǵala oyını da bar. Bul oyındı balalarımız hár bir bayram dástúrlerinde oynap shıǵadı.

Qarlıǵash kelse úylerge, Bezdirmeń ballar uyadan [11.141].

Qarlıǵashqa megzer eken qız bala, Shoqlıq etken kúnlerimdi keshiriń. [11.139].

Qarlıǵash bul hár birimiz jaqsı kóretuǵın qusımız esaplanadı. Ápsanalarǵa qaraǵanda bul qus insaniyat ushın eń qádirli isti islegen. Eger usı qus bolmaǵanda biz jılanǵa jem bolarmedik? Sonlıqtan da qarlıǵashqa payǵambarımız uyasın adamzattıń jayınıń tóbesine uya salıw imkaniyatın bergen.

Zer qádirin zeyin pásler bilmegen**, Búrkit** párwaz sher júrekli shayırsań [11.136].

Mısaldaǵı búrkit qusı tiykarınan jırtqısh qus esaplanadı.

Xalqıń ushın **xaqnus qustay** udayı, Jan ishinen jan ushırdıń tarlanım[11.136].

Bul joqarıdaǵı mısallarda biz qus atamalarınıń shayır shıǵarmalarınıń tilinde qollanılıw ózgesheligin kórip shıqtıq. Qaqnus qustay bul jerde qaqnus qusqa teńep teńew xızmetinde kelgen.

Adam múshelerine baylanıslı atamalar.

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889,
2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-7

Qaraqalpaq til biliminde adam músheleri atamaları menen baylanıslı sózler tuwralı birqansha ilimiy miynetler bar. Atap aytqanda, D.Erlepesova[3], Sh.Qunnazarova[4], J.Táńirbergenov[5], B.Yusupova[6], B.Qurbanbaeva[7], maqalaları járiyalanǵan.

Sezbey hám qalıppız kelgenin gúzdiń, Izge názer taslap **kózimdi** súzdim, **Júrekten** ne shıqsa zerlep toqıdım, Qarap kórsem ómirimdi oqıdım, **Qol** bılǵar kewlimniń nağıslarında [11.4].

Qarqalpaq ámiw boyın jaylaǵan, Qızları periyzat, **júzi** jaynaǵan[11. 9].

Kewlime qarap bağısar, Aq biykesh desip jayǵana. [11.141].

Ósken jerim, altın-uyam besigim, **Shashlarımdı** sıypar jupar esigim. [11.139].

Xanlardı qaqsatıp **qızıl til** menen, Kúniń barma qarmaǵıńa ilmegen[11.137].

Til. Adamlardıń bir-biri menen qatnas jasaytuǵın, pikir alısıp óz-ara túsinisetuǵın qatınas quralı.

Mórlengenseń **júregimniń** tórine, Tuw etip tikkenmen **kewlim** kógine, Sen sıńarsań tuwǵan ana jerime, Shamshıraq quyashtay saǵımsań-Ana [10.8].

Mehir kórdim móldiregen **kózińnen,** Pisentime aldım aqıl sózińnen, **Júzime** súrteyin basqan izińnen, Muhaddes dargayım-Kabamsań, Ana [10.8].

Tis-tırnaqlap bul kúnlerge jetkizgen, Biyazarım, biyminnetim-atalar. [10.11].

Mıńsan táshwish **moynıńızǵa** jegilgen, Órt háwiri seziledi demińnen, Qumardıń qızları, qaynap tógilmeń, Senlik tózim menen jasayman, hayal! [10.27].

Aynalayın seniń altın **basıńnan**, Ushqın aldıń ot búrkigen jasıńnan. [10.27].

Bas. 1. Adamzat penen haywanattıń eń joqarǵı bólegi, miydiń ornalasqan jeri. 2. Jaydiń úydiń tamnıń h.t basqalardın; bası.

Sıyınaman, xalqım saǵan pirim dep, **Bawırıma** bassam deymen birimlep[10.30].

Qosıq qatarında ushırasatuǵın bawır ataması adamnıń on eki múshesiniń biri bolıp esaplanadı. Bul jerde bawır ataması qushaǵına basıw mánisinde jumsalıp tur.

Gewdemde **jan**, **gelle** tursa julınbay, Xızmetińe juwırayın qulınday, Nashar demey kórgeyseń bir ulınday, Shıbın **janın** sen dep jaqqan qızıńman[10.31].

Sonday-aq, mısallarda ushırasatuǵın bas sózi menen gelle ataması sinonim sózler bolıp tabıladı.

Tuwısqanlıq terminlerine baylanıslı atamalar.

Tuwısqanlıq terminler qaysı xalıqta bolsa da birden payda bolmaǵan, al olar júdá erte dáwirlerde payda bolıp, uzaq tariyxıy rawajlanıw jolların basıp ótip, házirgi qálpine kelip jetken.Biz basshılıqqa alıp, úyrenip atırǵan “Shahı mutlaq” dástanı tilinde eski túrkiy jazba esteliklerinde jumsalǵan *ata, baba, aǵa, ana, ene, ul, qız, sińli, qatın, kúyew, er, kelin, ǵarrı* hám t.b. tuwısqanlıq terminler ónimli jumsalǵan. Bul jaǵday túrkiy tillerinde tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiretuǵın sózlerdiń eń áyyem zamanlarda payda bolǵanın kórsetedi.

Bulardan basqa tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiretuǵın tómendegi sózler jumsalǵan: áke, ini, ul, ana, bala, perzent, zúriyat, tuwısqan, qarındas, kúyew, qostar, jigit,qaynata, aǵayin hám t.b. usı sıyaqlı birneshe sózler jumsalǵan. Dástan tilinde jumsalǵan tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiretuǵın sózlerdi eki bólimge ajıratıp qarawǵa boladı. Qaraqalpaq til biliminde de tuwısqanlıq terminlerin izertlegen Z.Dáwletmuratova[8] da óziniń miynetinde tuwısqanlıq terminlerin ekige bólip qaraydı.

1. Qanı boyınsha tuwısqanlıq atamaları
2. Neke boyınsha tuwısqanlıq atamaları

Tánde qan, gúldegi palımsań, ***Ana***, Júregimde jańgan jaılsań ana, ***Perzent*** ushın bul biy sáwbet dúnyanıń, Barlıq júgin artqan Narımsań Ana [10.8].

Altı **uldıń** ishinde, **Qız** bolıp óstim erkerek, Shalalaw edi isim de, Oyımda edi kelterek. Panańda ótti qız kúnim, Sayalı-**áke** bayterek[10.9].

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889,
2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-7

Joqarıda berilgen qosıq qatarlarında áke, ana, ul, qız sózleri qanı boyınsha tuwısqanlıq atamaları bolıp tabıladı.

Ákejan aytqan sózińnen, Jalınlap janıp júrgenmen [10.9].

Ákejan sózi áke tuwısqanlıq terminine –jan qosımtasınıń jalǵanıwı arqalı jasalǵan.

Jawtań qaǵıp mehir kúter bársheden, Baǵ dáwletim saǵıyraday **atalar** [10.11].

Ǵarrılar bilgendi peri bilmeydi, Geybir nákas onı kózge ilmeydi, Ómir bazarına eki kelmeydi, Boz ordanıń saltanatı-**atalar.** [10.11].

Joqarıdaǵı qosıq qatarlarında ushırasatuǵın atalar hám ǵarrılar tuwısqanlıq terminleri lar kóplik qosımtasın qabıl etip qollanılǵan.

Ornı basqa tuwǵan **ata-anańnıń,** Sizdi de eń jaqınıma sanadım[10.11].

Mınsan táshwish moynıńızǵa jegilgen, Órt háwiri seziledi demińnen, Qumardıń qızları, qaynap tógilmeń, Senlik tózim menen jasayman, **hayal**! [10.27].

Biriń ákem, biriń sińlim, inim-dep, Arıń ushın jandı jaǵar qızınman [10.30].

Gewdemde jan, gelle tursa julınbay, Xızmetińe juwırayın qulınday, **Nashar** demey kórgeyseń bir **ulınday,** Shıbın janın sen dep jaqqan **qızınman** [10.30].

Keyingi berilgen mısalda áke, ini hám sińlim terminleri bir qatarda birgelikli aǵza wazıypasında qollanılıp tur. G.Dáwletova shıǵarmalarınıń tilinde tuwısqanlıq terminleri de ónimli qollanılǵan, ásirese sol terminlerdiń ishinde qanı boyınsha tuwısqanlıq atamaları jiyi qollanılǵanlıǵınıń guwası boldıq.

Juwmaqlap aytqanda, kórkem sóz sheberi G.Dawletova qaraqalpaq ádebiy tiliniń rawajlanıwında óz dóretpeleri menen úlken iz qaldırǵan. Ol óz shıǵarmalarında sóz tańlawǵa itibarlılıq penen qaraǵan. Hár sózdiń, formanıń orınlı hám belgili bir stillik maqsette qollanılıwına úlken dıqqat bólgen. Sol arqalı ol tildegi ádebiy normalardıń turaqlasıwı, qáliplesiwi hám jetilisiwi ushın túrtki jasaǵan.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR

1. Бердимуратов А. Қарақалпақ тилиндеги қус атамаларының тематикалық топарлары.// Қарақалпақ тил билиминиң әхмийетли мәселелери. -Нөкис; Қарақалпақстан, 1998.
2. Хожанов М. Қарақалпақ тилинде орнитонимлер. Монография. -Нөкис: Қарақалпақстан, 2019.
3.Erlepesova D. A.Sadiqovtıń “Bostansız búlbil” shıǵarmasında qollanılǵan frazeologizmler// Qaraqalpaq tili frazeologiyasınıń aktual máseleleri. Nókis. Qaraqalpaqstan. 2011. 20-26-bet.
4.Qunnazarova Sh. Qaraqalpaq xalıq ertekleri tilinde adamnıń dene músheleriniń atamalarına baylanıslı frazeologizmlerdiń qollanılıwı//. Qaraqalpaq tili frazeologiyasınıń aktual máseleleri. Nókis. Qaraqalpaqstan. 2011.
5. Táńirbergenov J. T.Qayıpbergenovtıń “Mamanbiy ápsanası” romanında kóz sózi menen baylanıslı frazeologiyalıq sinonimlerdiń qollanılıwı. // Házirgi qaraqalpaq filologiyasınıń áhmiyetli máseleleri. Nókis. Qaraqalpaqstan. 2019
6. Yusupova B. K.Sultanovtıń “Aqdárya” romanı tilinde somatizmler menen kelgen frazeologizmlerdiń qollanılıwı// Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası hám onı izertlewdiń geypara máseleleri. Ilimiy maqalalar toplamı. Tashkent, “Tafakkur avlodi” 2020, 74-80-betler.
7.Qurbanbaeva B, Erlepesova D. Qaraqalpaq tilinde somatizmler menen kelgen feyil frazeologizmler. // “Ilim hám jámiyet”, 2016, №2
8.Дәўлетмуратова З. Қарақалпақ тилинде гейпара туўысқанлық атамалардың қолланыў өзгешеликлери. Устаз. Академик А. Дәўлетовтың 60 жыллығына. Нөкис, 2002
9. G.Dáwletova “Seniń dártiń menen jasayman hayal” Nókis “Qaraqalpaqstan” baspası (2001)
10. Dáwletova “Qız taxtım” Tashkent “Meriyus” baspası (2009)
11. G.Dáwletova “ Gúzgi tolǵanıslar” Nókis “Qaraqalpaqstan” baspası (2012)
12.G.Dáwletova “ Tumar qız” Nókis “Qaraqalpaqstan” baspası (2014)